

Data akceptacji: 24.03.2025

Data publikacji: 14.11.2025

Jerzy Rohoziński

Ośrodek Badań nad Totalitaryzmami, Instytut Pileckiego

j.rohozinski@instytutpileckiego.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4835-701X>

„Miłość do Ojczyzny to część religii” Rok 1944 i narodziny radzieckiego islamu: przypadek Kazachskiej SRR

“Love of the Motherland is Part of the Religion”
1944 and the Birth of Soviet Islam: the Case of the Kazakh SSR

Abstract: The subject of the paper is the religious Islamic revival in Soviet Kazakhstan at the end of World War II and just after the war, understood as the limited return of religious practices to the public space marked by an effort to officially register religious communities. Two types of such revival could be observed in Kazakhstan: one on the wave of patriotic intensification of the “Great Patriotic War” the impetus for the other was the tragedy of deportation and the need to adapt to new conditions. The first type was characterized by adaptation with the Soviet system and the intermingling of religious elements to Soviet war mythology. The second type, on the other hand, meant long years of functioning in a religious underground unrecognized by official Soviet Islamic structures.

Key words: “Great Patriotic War”, The Muslim Board of Central Asia and Kazakhstan, Islamic Revival, “punished peoples”, deportations

Tematyka związku religijnego aspektu mobilizacji społecznej podczas tzw. wielkiej wojny ojczyźnianej z odrodzeniem islamu w państwie sowieckim jest w Polsce praktycznie nieznana. Dotyczy to także Kazachstanu – kraju, który z racji deportacji na jego tereny Polaków i obywateli polskich powinien cieszyć się większym zainteresowaniem polskich historyków. Dotychczas kwestia sytuacji islamu w sowieckim Kazachstanie pojawiała się w bardzo skrótowym ujęciu w publikacjach

Ośrodka Studiów Wschodnich¹ bądź marginalnie w pracach Jerzego Rohozińskiego – jako tło porównawcze do omówienia rozwoju sytuacji katolików w Kazachstanie lub muzułmanów w Azerbejdżanie². Tematem wykorzystania islamu na froncie ideologicznym wielkiej wojny ojczyźnianej zajął się krótko Roberto J. Carmack w monografii *Kazachstan podczas II wojny światowej*, nie oparł on jednak swoich rozważań na samodzielnej analizie materiału źródłowego³. Przełomowy charakter pod tym względem miała natomiast nieduża praca Allena J. Franka *Gulagowe cuda*. Autor wykorzystał w niej do tej pory zupełnie nieznany typ źródeł – spisowaną już po upadku ZSRS kazachskojęzyczną literaturę hagiograficzną, opartą na tradycji ustnej⁴.

Skoro mówimy symbolicznie o narodzinach nowego radzieckiego islamu, słów kilka należy poświęcić śmierci tego „starego”. Czy w ogóle do niej doszło, a jeśli tak, to kiedy? Stosunkowo późno, bo – jak się wydaje – w drugiej połowie lat 30. XX wieku. Nie była to jednak chyba śmierć absolutna. Bolszewicka polityka wobec islamu w Kazachstanie rozpoczęła się od pozornych ustępstw, ale dość szybko nabrała charakteru konfrontacyjnego. W 1917 roku Duchowe Zgromadzenie Muzułmanów w Orenburgu przekształcono w Centralny Zarząd Duchowy Muzułmanów Rosji Wewnętrznej i Syberii w Ufie (CDUM), a jego kompetencje terytorialne – zgodnie ze statutem zatwierdzonym w listopadzie 1923 roku przez Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (RFSRR) – rozciągnięto również na Kazachów, i to także tych z południa, znad Syr-darii i ze Siemiriecza, na co nie chciały się zgodzić władze carskie. Jak się można zorientować z korespondencji między Zjednoczonym Państwowym Zarządem Politycznym (OGPU) a Kazkrajkomem z 1925 roku, taki stan rzeczy dość szybko zaczął budzić zastrzeżenia. Krytykowano – dokładnie tak jak przed rewolucją – możliwy wpływ tatarskich mułłów na ludność kazachską (muftim Zarządu został, co prawda, Baszkir Rizaetdin Fachretdinow, ale była to grupa bardzo bliska kulturowo Tatarom nadwołżańskim), a samą instytucję uznawano za „ośrodek najbardziej kontrrewolucyjnego duchowieństwa w Rosji”. Rekomendacje były następujące:

¹ W. Bartuzi, *Islam w Kazachstanie*, w: Ośrodek Studiów Wschodnich, *Islam na obszarze post-radzieckim*, Warszawa 2003, s. 12–13.

² J. Rohoziński, *Pionierzy w stepie? Kazachstańscy Polacy jako element sowieckiego projektu modernizacyjnego*, Warszawa 2021, s. 203–254; idem, *Święci, biczownicy i czerwoni chanowie. Przemiany religijności muzułmańskiej w radzieckim i poradzieckim Azerbejdżanie*, Wrocław 2005, s. 100–103.

³ R.J. Carmack, *Kazakhstan in World War II. Mobilization and Ethnicity in the Soviet Empire*, Lawrence (Kansas) 2019, s. 108–115.

⁴ A.J. Frank, *Gulag Miracles. Sufis and Stalinist Repression in Kazakhstan*, Wien 2019, s. 105–109, 115–116.

konieczne jest przyjęcie jak najbardziej energicznych i dogłębnie przemysłanych środków przeciw przenikaniu i umacnianiu się wpływów tatarskiego duchowieństwa w Kazachskiej ASRR, z tym jednakże niezbędnym zastrzeżeniem, że inicjatywa odporu wobec pretensji Centralnego Zarządu Duchowego wychodziła od samej ludności⁵.

Śmierć Fachretdinowa w 1936 roku stała się sygnałem do rozpoczęcia represji wobec całego Zarządu, który zdziesiątkowano („sprawa CDUM”). Nie odbyły się wybory nowego muftiego, a pełniącym obowiązki został Gabdrachman Rasuławjew ze znanego baszkirskiego rodu muzułmańskich uczonych i mistyków. W kolejnych latach do 1940 roku trwały pokazowe procesy rozmaitych organizacji „szpiegow-skich”, „dywersyjnych”, „kontrewolucyjnych” i „panislamistycznych” spośród muzułmańskiego duchowieństwa Azji Środkowej z centrum w Kazachstanie, które miały przygotować „zbrojne powstanie ludności kazachskiej”⁶.

Tak naprawdę zresztą kampania antyreligijna lat 20. i 30. na terenach Kazachstanu jest mało zbadana. Jeśli w sferze intencji władze sowieckie zamierzały uderzyć w islam z podobną siłą co w inne wyznania, to niekoniecznie miały równie dobrze rozpoznany obiekt ataku, jak to było choćby w przypadku prawosławia. Co mówią dokumenty? W latach 1918–1931 w Kazachstanie zamknięto 1630 miejsc kultu, z tego 782 meczety, czyli mniej niż połowę. W 1933 roku w republice było 499 meczetów, ale proces ich zamykania się jeszcze nie zakończył. Przykładowo w Pietropawłowsku na początku 1937 roku działały trzy „tatarskie meczety”, w okresie 1930–1935 zamknięto pięć, a trzy przerobiono na kluby. Ważnym ośrodkiem religijnym islamu na kazachskim stepie pozostał Semipałatyńsk. Miasto to do rewolucji odgrywało rolę centrum muzułmańskiej uczoneści i sufickiej mistyki, opierając się wszelkim reformatorskim nowinkom, jakie ogarnęły życie umysłowe rosyjskich muzułmanów na przełomie XIX i XX wieku. W 1917 roku działało tam 12 meczetów. W pierwszej połowie lat 20., w okresie taktycznych ustępstw bolszewików na

⁵ Rossijskij gosudarstwiennyj archiw socjalno-politiceskoj istorii (dalej: RGASPI), f. 613, op. 3, d. 197, l. 1–3. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020). Opisy bibliograficzne zapisane oryginalnie cyrylicą oddano w artykule za pomocą transkrypcji.

⁶ Ju.N. Gusiewa, *Mracznoje echo ‘Diela CDUM’: ‘Ciep’ Korana’ i riepressii protiv musulmanskoj elity SSSR (1940 god)*, „Nowyj istoriceskij wiestnik” 2017, № 52, 2, s. 85–102; A.W. Junusowa et al., *225 liet Centralnomu Duchownomu Uprawleniu Musulman Rossi. Istoriceskije oczerki*, Ufa 2013, s. 251–261; M. Kemper, *From 1917 to 1937: The Mufti, the Turkologist, and Stalin’s Terror*, „Die Welt des Islams” 2017, vol. 57, s. 162–197; Y. Shapoval, T. Lipina, A. Bekbolat, *Ulemy w gody stalinsko-bol’szewistskich repressij w Kazachstanie: na primierie sud’by Galiaskara Ajtchożina*, „Wiestnik KazNU, Serija Religiiowiedienije” 2023, № 35, 3, s. 16–27.

rzecz islamu, ta tendencja się utrzymała, a nawet pogłębiła. 1 stycznia 1924 roku na 19 *medres* (szkół religijnych) w Kazachstanie, 8 działało na terenie guberni semipalatyńskiej, a rok później było tam ich już 13.

Niewiele wiadomo o reakcjach ludzi na kampanię zamykania miejsc kultu. W raporcie Komisji ds. Kultów przy Centralnym Komitecie Wykonawczym ZSRR, przygotowanym w związku z opracowywaniem legislacji dotyczącej wyznań religijnych do stalinowskiej konstytucji z 1936 roku, nie podano żadnych danych na temat obiektów religijnych na terenie Kazachskiej ASRR. Odnotowano natomiast liczbę 47 bliżej niesprecyzowanych skarg wiernych z terenów republiki. W 1937 roku, a więc w szczytowym momencie represji, kołchoźnicy i 35 uczniów w jednej z wiejskich szkół obwodu wschodniokazachstańskiego na trzy dni powstrzymali się od pracy i nauki z okazji muzułmańskiego święta Kurban-Ait⁷. W tym samym roku jeden z *iszanów* (świętych mężów) był w stanie, ukrywając się w Uzbekkiej SRR, objechać swoich *miurydów* (uczniów) w rejonie kyzylordyńskim i zebrać od nich w ciągu dziesięciu dni 1000 rubli *naziru* (ofiar)⁸. Można przywołać tu także inną statystykę, nie do końca miarodajną, ale w jakiejś mierze oddającą atmosferę tego okresu. Według oficjalnych danych z kwietnia 1939 roku Związek Wojujących Bezbożników liczył na terenie Kazachskiej SRR 82 107 członków działających w 3362 *ja-czejkach*. Natomiast 1 stycznia 1940 roku było ich już 148 173 w 4657 oddziałach⁹.

Przedstawione informacje są jednak fragmentaryczne i rozproszone, przez co dają niewielkie pojęcie o skali działań przeciw islamowi i rzeczywistych stratach dla życia religijnego w Kazachskiej ASRR. Dlatego tak ważna jest w tym przypadku

⁷ A.J. Frank, M.U. Usmanov, *Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two Manuscripts by Ahmad Walī al-Qazānī and Qurbān alī Khālīdī*, Berlin 2001, s. 1–9, 34, 82; A. Zhanbosinova, *The Evolution of Soviet State and Religion Interrelation (1920s–Early 1950s)*, „Byłyje Gody” 2013, vol. 28, № 2, s. 53, 55; Gosudarstwiennyj archiw Rossijskoj Fiedieracyi (dalej: GARF), f. R-5263, op. 2, d. 16, l. 1–2. Cyt. za: *Russian Perspective on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020); GARF, f. 3316, op. 2, d. 1615, l. 116–149, w: *Mémoire sur la situation des organisations religieuses en U.R.S.S., leur attitude par rapport au projet de nouvelle Constitution, le travail de la Commission des Celtes du Comité executif central (TsIK) de l'U.R.S.S. et la pratique d'application de la législation les cultes religieux*, „Revue d'études comparatives Est-Ouest” 1993, n° 3–4, s. 63–106.

⁸ M.K. Kojgeldijew, *Stalinizm i repressii w Kazachstanie 1920–1940 godow*, Ałmaty 2009, s. 200, 212. *Iszanowie* (od perskiego *eszan* – „oni”) byli świętymi mężami, którzy utracili już zazwyczaj więź z historycznymi bractwami sufickimi i zakładali nowe. Mieszkańcy kazachskich aułów, koczowisk albo poszczególnych rodów zaczynali otaczać *iszana* wciąż należną świętemu, a ich potomkowie – jego potomków. Takich uczniów bądź zwolenników danego *iszana* nazywano jego *miurydami*.

⁹ G.A. Ałpysbajewa, G. Żuman, *Islamskij diskurs w gosudarstwiennie-konfessional'noj politieke sowietskoj własti w Kazachstanie w 1920–1930-je gg.*, „Wiesticznik Jewrazijskogo nacjonal'nogo imenii L.N. Gumiliowa. Serija Istoriceszkije nauki. Fіlosofija. Religiiowiedienije” 2022, № 1 (138), s. 18.

dostępna od niedawna możliwość rekonstruowania tradycji ustnej. Warto w tym miejscu przywołać wspomnienia córki (zebrane przez wnuczkę) bogatego *baja* z plemienia Najman (Średni Żuz) koczującego w obwodzie semipałatyńskim. W 1921 roku zdecydował się on porzucić koczownictwo na rzecz osiadłego trybu życia (na długo przed sowiecką kampanią propagandową). Wspomnienia te ukazują siłę tradycji religijnych wśród Kazachów; pozostawały one wciąż żywe mimo wrogich działań władz i wbrew stereotypowi o słabym zakorzenieniu się islamu na kazachskim stepie:

W 1930 r. w nasze strony przybyło wielu rosyjskich przesiedleńców. Byli prostacy i agresywni, mieli niedobre oczy i mówili nieznanym językiem. [...] Mój ojciec szczególnie bał się o religię. Myślał, że Kazachów mogą zacząć chrzczyć. [...] Ale nawet podczas wojny ludzie, którzy nie poszli na front i pozostali w domu (starcy, kobiety i dzieci), zbierali się i razem recytowali *kissy* – czyli poematy religijne o Proroku Mahomecie i kalife Alim, a także historie o przodkach (*szeżire*), fragmenty *Szach-name* i ludowe bajki. *Kissy* były bardzo popularne i nawet dzieciom dawano imiona z tych poematów. [...] A imiona moich krewnych ze strony ojca miały zakończenie „*ghazi*” (czyli bojownika za sprawy wiary, uczestnika świętej wojny – *ghazawatu* czy *dżihadu*): *Szajchghazi*, *Kümarghazi*, *Müchametghazi* i inne. [...] Mój ojciec *Każybaj* był [...] osobą religijną. [...] Mimo biedy i trudności ojciec zawsze odmawiał *namaz* i przestrzegał post. [...] Dzięki przemożnemu pragnieniu zdobycia wiedzy nauczył się czytać i pisać w alfabecie arabskim. Był *samoukiem*, a czasem brał prywatne lekcje od uczonych ludzi (pewnego *Ischak-muły* i innych). Odziedziczył po przodkach egzemplarz Koranu, był on dlań rzeczą najcenniejszą. [...] Od czasu do czasu ojciec miał zwyczaj brać Koran, przerzucać stronicę i czytać *ajaty*. [...] Gdyby mój ojciec żył w innych czasach, mógłby zostać *mułłą*, nauczycielem albo uczonym...¹⁰

Dla wyznawców islamu w ZSRS atak Niemiec 22 czerwca 1941 roku okazał się bez wątpienia momentem przełomowym. Od początku wobec sowieckich muzułmanów Niemcy mieli swoje plany. Pomysł utworzenia w ramach Wehrmachtu formacji wojskowych złożonych z muzułmańskich i kaukaskich jeńców Armii Czerwonej pojawił się już 30 czerwca 1941 roku. *Ostlegionen* powstały w październiku 1941 roku, a ich żołnierzy szkolono na terenie Generalnej Guberni. W grudniu tego

¹⁰ N. Nurtazina, *Great Famine of 1931–1933 in Kazakhstan: A Contemporary's Reminiscences*, „Acta Slavica Iaponica” 2011, t. 32, s. 111–115, tłum. – J.R. Koczownicy kazachscy dzielą się na trzy konfederacje plemienne nazywane *Żuzami*.

roku wydzielono legiony: Turkiestański, Północnokaukaski, Kaukasko-Mahometański oraz Ormiański i Gruziński. W sierpniu 1942 roku do tych formacji dołączył jeszcze Legion Tatarów Nadwołżańskich. Legiony skierowano początkowo na Białoruś i Ukrainę do zwalczania sowieckiej partyzantki. Na czele 162 Turkiestańskiej Dywizji Piechoty stanęła jedna z czołowych postaci kajzerowskiego *dżihadu* poprzedniej wojny – Oskar von Niedermayer, niedoszły „niemiecki Lawrence z Afganistanu”¹¹.

Równocześnie w oczach Stalina i sowieckiego kierownictwa islam, podobnie jak prawosławie, jawił się jako potencjalny wehikuł patriotycznej mobilizacji. Wielu muzułmańskich duchownych zostało wypuszczonych z więzień i łagrow. Niektórzy uznali, że jest to odpowiedni moment do zmanifestowania swojej lojalności wobec państwa sowieckiego, czego wyraźnie oczekiwał od nich Stalin. Dość szybko zrozumiał to Rasułajew, który już 18 lipca 1941 roku zwrócił się po tatarsku do swych współwyznawców, wzywając ich do „obrony Ojczyzny”, bo Hitler stara się „unicestwić wiarę muzułmańską”. 7 sierpnia kierowany przezeń Zarząd powtórzył to wezwanie, apelując, by muzułmanie nie ulegali niemieckiej propagandzie, głoszącej, że Niemcy bronią muzułmanów. 2 września w odezwie „Do wszystkich parafii muzułmańskich” (*Ko wsiem prichodam musulman*), przetłumaczonej na rosyjski, Rasułajew po raz kolejny wezwał do wysiłku na rzecz kraju, przytaczając wypowiedź Proroka: „Miłość do Ojczyzny to część religii”. Dokumenty te jednak nie były szerzej znane, a jako pierwszy opublikował je w angielskim przekładzie wielebny Stanley George Evans¹². Tyle że w baszkirskim folklorze (trudno powiedzieć dokładnie od kiedy) zaczęły krążyć opowieści o spotkaniach Rasułajewa ze Stalinem, podczas których przekonywał on jakoby sowieckiego wodza, by wykorzystać potęgę Allaha do pokonania „faszystowskich najeźdźców”. Rodzi się pytanie, czy wiadomości te pojawiły się samorzutnie, jako spontaniczna reakcja na informacyjne *vacuum*, czy też był to efekt umiejętnie sączonej przez NKWD i władze sowieckie propagandy. Czy podobne opowieści krążyły też w innych muzułmańskich rejonach ZSRS¹³?

Jeśli chodzi o dokumenty, to zupełnie inaczej rzecz się miała z odezwą (*nasmchat-nama*) liderów muzułmańskich zgromadzonych w Ufie (*Medżlis-guliami*) 15–17 maja 1942 roku. Od razu wydrukowano ją w gazecie „Trud” i rozpowszech-

¹¹ Szerzej na ten temat por. G. Hagen, *German Heralds of Holy War: Orientalists and Applied Oriental Studies*, „Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East” 2004, vol. 24, issue 2, s. 145–162; J. Hoffmann, *Die Ostlegionen 1941–1943. Turkotartaren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer*, Freiburg 1976; V. Koop, *Hitler's Muslims: Die Geschichte einer unheiligen Allianz*, Berlin 2012; D. Motadel, *Islam and Nazi Germany's War*, Cambridge (Mass.)–London 2014; J. Trigg, *Hitler's Jihadis: Muslim Volunteers of the Waffen-SS*, Stroud 2012.

¹² S. Evans, *The Churches in the U.S.S.R.*, London 1943, s. 158–159.

¹³ A.J. Frank, *Gulag Miracles. Sufis and Stalinist Repression in Kazakhstan*, Wien 2019, s. 64 i n. Baszkirzy to naród pochodzenia tureckiego, bliski kulturowo, językowo i etnicznie Kazachom.

niano przez struktury CDUM w tłumaczeniu na języki muzułmańskich narodów ZSRS przy wsparciu KC WKP(b) i NKWD. Odezwa powtarzała hasła poprzednich, a wtórowała jej sowiecka prasa rozpisująca się o okrucieństwach niemieckich wobec muzułmanów na Krymie. Czym tłumaczyć tę zmianę podejścia władz? Wymuszało ją podpisanie przez ZSRS Deklaracji waszyngtońskiej promującej wolność wyznania oraz otrzymywanie amerykańskiej pomocy w ramach Land-Lease Act¹⁴.

Kolejnym krokiem na drodze tej eksportowej liberalizacji była zgoda Prezydium Rady Najwyższej ZSRS na zorganizowanie zjazdu założycielskiego Duchowego Zarządu Muzułmanów Azji Środkowej i Kazachstanu (SADUM) w Taszkencie, inaugurującego obrady 17 października 1943 roku. Analogiczne zjazdy odbyły się też w Baku 25–28 maja 1944 roku (Duchowy Zarząd Muzułmanów Zakaukasia – DUMZak) i w Bujnaksku 20–23 czerwca 1944 roku (Duchowy Zarząd Muzułmanów Kaukazu Północnego – DUMSK)¹⁵.

Na czele SADUM stanął uzbecki mufti Iszan Babachan, wywodzący się, podobnie jak Rasułajew, z szanowanego rodu sufickich szejków z bractwa *nakszbandijja*, które obsadziło struktury instytucji. Pozostała ona zresztą zdominowana przez Uzbeków i obowiązywał w niej język uzbecki. Kazachowie otrzymali swój republikański *kazijat*, ale nie miał on nawet swojego rachunku bankowego, będąc całkowicie zależny finansowo od centrali w Taszkencie (budżet instytucji pochodził głównie z dobrowolnych datków wiernych). Późniejszy kadi republiki Sadowakas Gilmanow w rozmowie z pełnomocnikiem Rady na Kazachską SRR wspominał, że kiedy jechał do Taszkontu w 1947 roku odebrać certyfikat mułły w nowo utworzonym akmolińskim meczecie, a potem w 1948 roku na drugi zjazd muzułmanów Azji Środkowej i Kazachstanu, musiał na te podróże wziąć pieniądze z kasy wspólnoty wiernych. Dało to asumpt do oskarżeń rozpowszechnianych przez jego rywala o sprzeniewierzenie tych środków. Na czele *kazijatu* stanął tymczasem urodzony w Ust-Kamienogorsku Tatar Abd al-Gaffar Szamsutdinow. Babachan podczas zgromadzenia (*kurultaju*) założycielskiego SADUM 20 października 1943 roku wezwał wszystkich muzułmanów Azji Środkowej, by „przyłączyli się do innych narodów Związku Radzieckiego w prowadzeniu wielkiej wojny przeciw faszystowskiemu mordercom”. Mówił też, że „Związek Radziecki od początku stał się ojczyzną jego narodów”, i przytaczał *hadis*, w którym Prorok miał powiedzieć, że „miłość do Ojczyzny jest częścią wiary”. Podkreślił też, że wojna przeciw nazistom jest świętą wojną islamu (*dżihad, gazawat*), a „każdy muzułmanin, który poświęci się dla Boga na drodze

¹⁴ D.W. Muchetdinow, W.A. Achmadullin, Ż.W. Achmadullina, *Patriotičeskije obraszczenija rukowoditeľej sowietskich musulman k jedynowiercam w gody Wielikoj Otieczestwiennoj wojny*, „Minbar. Islamic Studies” 2020, vol. 13, no. 2, s. 308–313.

¹⁵ Ibidem, s. 314–315.

religii, jest męczennikiem (*szahid*) i każdy, kto tylko zabije przekłętogo i podstęp-
nego wroga, jest bojownikiem za wiarę (*mudżahid, gazi*)”. Niewykluczone, że w ja-
kieś mierze stanowiło to odpowiedź na nazistowską propagandę wobec sowieckich
muzułmanów szerzoną w gazecie „Gazawat”, wydawanej po rosyjsku i w językach
kaukaskich. Babachan nie pominął także kwestii „patriotyzmu tyłów”, wzywając
do ofiarnej pracy w sowchozach, kołchozach i fabrykach na rzecz armii. Prosił, by
każdego dnia muzułmanie odmawiali modlitwę (*namaz*) za „zwycięstwo od Boga”
dla tysięcy żołnierzy „naszej Armii Czerwonej, która bez wytchnienia, wyzwała wsie
i miasta”. Co ciekawe, odmalowując niebezpieczeństwo, jakie groziło radzieckiemu
islamowi ze strony nazistów, straszył wiernych perspektywą sponiewierania i pro-
fanacji świętych miejsc i grobów (*mazar*). W okresie chruszczowskiej kampanii
antyreligijnej wydał natomiast orzeczenie (*fetwę*), że pielgrzymowanie do tychże
miejsc jest niezgodne z naukami „prawdziwego” islamu¹⁶.

Nie wiadomo, jaki był realny zasięg i efekt tej odezwy (może znalazła ona od-
zwierciedlenie w nadawaniu imion męskich z końcówką -*gazi*), ale z całą pewnością
w 1943 roku komisje wojskowe w Azji Środkowej zaczęły o wiele chętniej wysyłać
muzułmańskich poborowych na front. Uzbekistan i Kazachstan pod względem
liczby poległych na froncie zajęły wśród republik odpowiednio czwarte i piąte miej-
sce, a ich tytularni mieszkańcy zyskali niewątpliwie prawo do partycypowania w au-
rze heroizmu tzw. wielkiej wojny ojczyźnianej. Odtąd zresztą służba w armii stała
się w ZSRR podstawowym instrumentem socjalizacji muzułmanów i ich integracji
z systemem sowieckim¹⁷.

Jednak nie wszyscy suficy liderzy (*iszanowie*) czasu wojny wspierali sowiecki
wysiłek mobilizacyjny tak jak Babachan. Wiadomo na przykład, że działający w la-
tach 40. i 50. na pograniczu Kazachskiej i Uzbeckiej SRR, pochodzący z Kotliny

¹⁶ J. Eden, *A Soviet Jihad against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 2016, vol. 59, s. 237–264; B. Babadžanow, *O fetwach SADUM protiv ‘nieislamskich’ obyczajew*, w: A. Małaszenko, M.B. Ołkott, *Islam na postsowieckim prostranstwie: wzgląd iznutri*, Moskwa 2001, s. 65–78; Z.A. Dżandosowa, *Kazachstan*, w: *Islam na terytorii bywszej Rossijskoj imperii. Enciklopediczeskij słowar’*, t. 3, Moskwa 2001, s. 47–52; D. Motadel, *Islam and Nazi Germany’s War...*, s. 290–300; B. Babadžanow, M.B. Ołkott, *SADUM*, w: *Islam na terytorii bywszej Rossijskoj Imperii. Enciklopediczeskij słowar’*, t. 4, Moskwa 2003, s. 69–72; *Zapis’ biesiedy upołnomocziennogo Sowietu po diełam religioznych kul’tow pri Sowminie SSSR po Kazachskoj SSR N.Sabitowa s mul’oj Akmolonskoj mieczeti*, GARF, f. R6991, op. 3, d. 361, l. 76–77. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/18736> (dostęp: 18.08.2025).

¹⁷ R.J. Carmack, *Kazakhstan in World War II...*, s. 19–22, 153; M.E. Tasar, *Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan*, „Cahiers du monde russe” 2011, vol. 52, no. 2–3, s. 387–404; *Istorija Kazachskoj SSR s driewniejszych wriemion do naszych dnjej*, ried. M. Abdykałykow, A. Pankratowa, Ałma-Ata 1943, s. 600–641.

Fergańskiej Tajakty-Iszan miał mówić swoim uczniom, że ktokolwiek się razem z nim modli, ten uniknie wysłania na front i śmierci na polu walki, co oczywiście nie mogło się podobać władzom sowieckim¹⁸.

Trzeba pamiętać, że propaganda sowiecka w Armii Czerwonej podczas wojny była jak najdalej od przywoływania retoryki muzułmańskiego *dżihadu* w celu podnoszenia ducha bojowego żołnierzy. Podkreślano raczej „braterstwo narodów ZSRR” i w tym kontekście nagłaśniano przypadki bohaterstwa żołnierzy z Azji Środkowej¹⁹. Tuż po wojnie także dbano, by nikt się nie zapomniiał i publicznie nie zapędził się z wplataniem wątków religijnych do mitologii wielkiej wojny ojczyźnianej. Zarząd Propagandy KC WKP(b) w notatce po kontroli „działalności ideologiczno-propagandowej” organizacji partyjnych Kazachstanu z jesieni 1945 roku donosił sekretarzowi KC WKP(b) Gieorgijowi Malenkowowi, że kazachski pisarz Gabiden Mustafin, wówczas już uznany sowiecki literat (który czytać uczył się u mułły w aule), w swojej powieści *Szyganak*

wyolbrzymia i zachwycą się religijnym nastrojem kołchoźników, a nawet komponuje specjalną modlitwę: „O Panie, Stwórcu, poślij wrogom zniszczenie, a sprawiedliwym okaż Twoje wielkie miłosierdzie. Serca Twoich nieszczęśliwych niewolników rozdziera smutek i cierpienie, z ich łez popłynęły rzeki, a gorycz przytłumiła pokój. Daj naszym żołnierzom odwagę i śmiałość dostojnego Alego, zięcia Proroka, przekaż im pomoc świętego Chyzra i Twego umiłowanego sprawiedliwego Proroka Mahometa. Allah jest wielki” (s. 302). Pogrzeb Szyganaka, przodownika pracy w rolnictwie, kończą słowa: „Komu ludzie okażą cześć, tego i Bóg uczci. Twoje miejsce jest w raju. Pokój twoim prochom”²⁰.

Tytułowy bohater Szyganak Wersijew, który podczas wojny obsiewał suchy step ryżem, to *gieroj* tyłów wielkiej wojny ojczyźnianej, ale równocześnie zapowiedź „herosów *celiny*”, czyli wielkiego programu obsiewania kazachskich stepów

¹⁸ A. Muminov, *From Revived Tradition to Innovation: Kolkhoz Islam in the Southern Kazakhstan Region and Religious Leadership: The Cases of Zharti Töbe and Oranghay since the 1950s.*, w: *Allah's Kolkhozes: Migration, De-Stalinisation, Privatisation, and the New Muslim Congregations in the Soviet Realm (1950s–2000s)*, eds. Ch. Noack, S.A. Dudoignon, Berlin–Boston 2020, s. 335.

¹⁹ K. Feferman, *Between 'Non-Russian Nationalities' and Muslim Identity: Perceptions and Self-Perceptions of Soviet Central Asian Soldiers in the Red Army (1941–45)*, w: *Combatants of Muslim Origin in European Armies in the Twentieth Century. Far from Jihad*, eds. X. Bougarel, R. Branche, C. Drieu, London 2017, s. 121–136.

²⁰ Cyt. za: CK WKP(b) i nacjonalnyj wopros. Kn. 2, 1933–1946, ried. Ł.S. Gatagow et al., Moskwa 2009, s. 993.

zbożami i przekształcania ich w tereny rolnicze. Autor powieści zapomniał się jednak i przelał na papier coś, czego nie powinien był robić, ale kto wie, czy nie oddał tym autentycznego ducha religijnego wzmożenia swoich współwyznawców podczas wojny. Otoczony wciąż przez muzułmanów Azji Środkowej i innych części świata islamu, prorok Chyżr, wykazujący wiele podobieństw ze świętym Jerzym („Zielonym Jerzym”) i bóstwami płodności, mógł przecież być także przywoływany przez kazachskich kołchoźników²¹.

Równocześnie z Duchowymi Zarządami powołano dwie państwowe instytucje nadzorcze: Radę ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (1943) i Radę ds. Kultów Religijnych (1944), w której kompetencjach znalazły się wszystkie wyznania poza prawosławiem (w 1965 roku połączone w jedną Radę ds. Religii). Główna funkcja Rady sprowadzała się do wydawania zgód na rejestrację domów modlitwy i meczetów. Miała ona w każdej republice związkowej, autonomicznej, w każdym kraju i obwodzie swoich pełnomocników. Ich rolą było regularne raportowanie o życiu religijnym poszczególnych wspólnot na podległym im terenie. Nastręczało to czasem pewnych trudności, bo pełnomocnicy ci to albo ludzie z zewnątrz, nieznający miejscowych stosunków, albo przeciwnie – miejscowi, poczuwający się do większej lojalności z krajanami niż z centralą²². Przewodniczący Rady ds. Kultów Religijnych Iwan Polianski starał się przeforsować projekt utworzenia Wspólnego Ośrodka Administracyjno-Konsultacyjnego dla Muzułmanów ZSRR w Moskwie o kompetencjach koordynacyjnych i mediacyjnych wobec wszystkich Zarządów. Sprzeciwiły się temu władze Turkmeńskiej SRR i Tadżyckiej SRR (chciały one dwóch ośrodków, osobnych dla szyitów i sunnitów) oraz Woroszyłow, dlatego instytucja ta nigdy nie powstała²³.

W Kazachstanie pełnomocnicy Rady ds. Kultów Religijnych donosili w swoich raportach, że w kołchozach i fabrykach pracownicy wybierali ze swego grona starszych mężczyzn do wypełniania funkcji mułłów. Nie mieli oni żadnego przygotowania religijnego ani certyfikatu Zarządu (byli „niezarejestrowani”). Niemniej jednak nikt nie mówił o „religijnym podziemiu”. Dlaczego? Otóż „podczas wojny

²¹ Por. B.Ch. Karmyszewa, *Zemledielczeskaja obriadowost' u Kazachow*, w: *Drewnije obriady, wierowania i kulty narodow Sredniej Azii*, ried. W.N. Basiłow, Moskwa 1986, s. 47–70.

²² J. Roj, *Islam w Sowietach po II wojnie światowej*, w: *Islam w Rosji*, Moskwa 2001, s. 157–169; RGASPI, f. 17, op. 132, d. 258, l. 72–83, 99–110. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020).

²³ D. Motadel, *Islam and Nazi Germany's War...*, s. 174 i n.; W.A. Achmadullin, *Diejatielnost' organow gosudarstwiennogo upravlenija SSSR i rukowoditeliej duchownych upravlenij muzułman po sozdaniju wsiesojuznogo musulmanskogo centra*, „Włast” 2015, t. 8, s. 155–158; GARF, f. R-6991, op. 3, d. 44, l. 78–82. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020).

wierzący muzułmanie na terenie obwodu przez cały czas aktywnie rozbudzali patriotycznego ducha, przekazali 60 tys. rubli na siły pancerne Armii Czerwonej, a obecnie okazują pomoc materialną inwalidom wojennym broniącym ojczyzny”. Z innych obwodów także dochodziły wieści o „religijno-patriotycznej działalności” wspólnot muzułmańskich²⁴.

Tak czy inaczej oddolne manifestacje religijności pod sztandarami radzieckiego patriotyzmu poprzedzały najczęściej zainicjowanie działalności przez oficjalne struktury państwowe zajmujące się sprawami religijnymi, które na początku były do tego merytorycznie nieprzygotowane. Już we wrześniu 1944 roku stojący na czele Rady ds. Kultów Religijnych Polianski czuł się w obowiązku pouczyć przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych Kazachskiej SRR Nurtasa Undasynowa o niedopuszczalności praktyk polegających na zezwalaniu przez niektóre obwodowe komitety wykonawcze na otwarcie domów modlitwy dla wiernych wyznań innych niż prawosławie na podstawie rekomendacji pełnomocników terenowych Rady ds. Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej²⁵.

Pełnomocnicy terenowi Rady ds. Kultów Religijnych często zaś słabo znali swój teren. Przykładowo przedstawiciel Rady na obwód zachodniokazachstański w swoim raporcie za 1945 rok nie potrafił powiedzieć nic o praktykach religijnych baptystów i mołokan, sygnalizował też brak wiedzy o składzie religijnym ludności w *rajspołkomach* i prosił o jakiś podręcznik. Niezwykle istotne okazały się natomiast jego informacje na temat ożywienia religijnego wśród muzułmanów. Oto w kołchozach i fabrykach pracownicy wybrali ze swego grona starszych mężczyzn do wypełniania funkcji mułłów. Nie mieli oni – jak twierdził – żadnego przygotowania religijnego ani certyfikatu Zarządu (byli „niezarejestrowani”). W podobnym duchu złożył raport za ten sam okres pełnomocnik na obwód pawłodarski. Nie bardzo orientował się w „społecznym składzie wiernych”, ale wiedział, że w Pawłodarze działał meczet wpisany oficjalnie na listę budynków kultowych w 1945 roku, a przy nim zarejestrowana wspólnota, w kołchozach zaś odprawiali modlitwy także

²⁴ GARF, f. 6991, op. 3, d. 10, l. 61–73; ibidem, d. 29, l. 81–86, 91–103, 107–108, 113; ibidem, d. 30, l. 197–203, 210–212, 229, 231, 237; ibidem, d. 23, l. 4–7; ibidem, d. 20, l. 106, 108, 109, 133–136; ibidem, d. 339, l. 15, 17, 20–24, 175, 177–181, 188; ibidem, d. 397, l. 2–3, 6–8, 11, 23; ibidem, d. 3, l. 44; ibidem, d. 348, l. 49–50; ibidem, d. 360, l. 5–6, 18–19; ibidem, d. 374, l. 16–17; ibidem, d. 405, l. 27; ibidem, d. 393, l. 12–14; ibidem, d. 394, l. 13; ibidem, d. 398, l. 18–19; ibidem, d. 350, l. 212; ibidem, d. 401, l. 95, 99–100, 181–182; ibidem, d. 406, l. 84; ibidem, d. 407, l. 115. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020).

²⁵ GARF, f. 6991, op. 3, d. 3, *Razjasnienije Polanskogo priedsedatielu Sownarkoma Kazachskoj SSR tow. Undasynowu o niedopustimosti rassmotrienija Upołnomoczennymi po diełam RPC zajawlenij wierujuszczich drugich wieroispowiedanij i niebochodimosti utwierdzenija Upołnomoczennogo SDRK pri SNK Kazachskoj SSR i sootwietstwujuszczich Oblispołkomach KazSSR*, 22.09.1944, l. 44. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020).

samozwańczy mułłowie z elementarną tylko wiedzą religijną (w 1949 roku imam miejskiego meczetu sprzedawał fotografie Mahometa i Alego!). Zbiorowe modły odbywały się tu jednak jeszcze przed oficjalnym oddaniem meczetu do użytku wiernym, wtedy to ci mułłowie zebrali na Armię Czerwoną 150 tys. rubli, za co otrzymali podziękowanie od samego Stalina. Jeździli oni także po całym obwodzie, zbierając fundusze w ramach oficjalnej delegacji z *oblispołkomu*. Wniosek o pozwolenie na budowę zboru złożyli także ewangeliczni chrześcijanie – baptyści ze wsi Krasnółka, ale został rozpatrzony odmownie z uwagą, by najpierw zarejestrować wspólnotę (ten wniosek z kolei „nie odpowiadał instrukcji”). W obwodzie północnokazachstańskim działał w 1945 roku jeden nowo otwarty meczet w Pietropawłowsku, a miejscowa gmina muzułmańska prowadziła podczas wojny, a także później „działalność religijno-patriotyczną”. Poza tym działali niezarejestrowani mułłowie i wspólnoty wiernych, którym niespieszno było do rejestracji w obawie przed podatkami, a także – jak mówiła instrukcja nadesłana z Rady – odbywały się tu koczownicze tradycje Kazachów, którzy mogli się obyć bez stacjonarnych meczetów, tymczasem powinna obowiązywać zasada: jeden mułła – jeden meczet²⁶.

Wspólnoty muzułmańskie aktywizowały się także pod wpływem lub z udziałem represjonowanego wcześniej duchowieństwa z rejonów o mocniejszych tradycjach religijnych. Przykładowo wierni z Kokczetawu zapraszali na początku 1949 roku ze Szczucińska zesłanego tam w 1941 roku na pięć lat uzbeckiego mułłę z Kotliny Fergańskiej, absolwenta słynnej medresy Mir-Arab w Bucharze²⁷.

Inaczej sytuacja wyglądała w przypadku „narodów ukaranych”. Pod terminem tym rozumie się narody kaukaskie, takie jak: Czeczeni, Ingusze, Karaczajowie i Bałkarzy, oskarżone zbiorowo o „aktywny i niemal powszechny udział w działaniach terrorystycznych skierowanych przeciwko władzy radzieckiej i Armii Czerwonej”. Przypomnieć należy, że Czeczeno-Inguska ASRR nigdy nie znalazła się pod okupacją niemiecką. Wściekłość władzy sowieckiej wywołała raczej nieudana mobilizacja i skala dezercji na tych terenach (często pod wpływem agitacji niektórych mułłów

²⁶ GARF, f. 6991, op. 3, Rada ds. Kultów Religijnych przy Radzie Ministrów ZSRS, *Informacje okresowe Pełnomocników Rady na Kazachską SRS na obwód zachodniokazachstański, pawłodarski i północnokazachstański*, d. 10, l. 61–73; ibidem, d. 29, l. 81–86, 91–103, 107–108, 113; ibidem, d. 30, l. 197–203, 210–212, 229, 231, 237; ibidem, d. 23, l. 4–7; ibidem, d. 20, l. 106, 108, 109, 133–136; ibidem, d. 339, l. 15, 17, 20–24, 175, 177–181, 188; ibidem, d. 397, l. 2–3, 6–8, 11, 23; ibidem, d. 3, l. 44; ibidem, d. 348, l. 49–50; ibidem, d. 360, l. 5–6, 18–19; ibidem, d. 374, l. 16–17; ibidem, d. 405, l. 27; ibidem, d. 393, l. 12–14; ibidem, d. 398, l. 18–19; ibidem, d. 350, l. 212; ibidem, d. 401, l. 95, 99–100, 181–182; ibidem, d. 406, l. 84; ibidem, d. 407, l. 115. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020).

²⁷ GARF, f. 6991, op. 3, d. 394, *Informacja Pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych na obwód kokczetawski Kazachskiej SRR za 1949 r.*, l. 40–42. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020).

i przywódców tejpowych), a także ruchy powstańcze pod wodzą Hasana Israilowa oraz Mairbeka Szaripowa²⁸.

Jak pisał w raporcie za czwarty kwartał 1946 roku pełnomocnik na obwód kokczetawski: „wierni spośród Czeczenów i Inguszy nie przyłączają się do ludności tutejszej – Kazachów i Tatarów w odprawianiu różnych obrzędów religijnych”²⁹. W raporcie za pierwszy kwartał 1948 roku z obwodu północnokazachstańskiego stwierdzono, że zajęli oni „pozycję wyczekującą” i „nie przejawiają chęci nadania statusu formalnego” swoim wspólnotom. Czeczenów i Inguszy bulwersowało, że do meczetu w Pietropawłowsku przychodzą starsze kobiety, Kazaszki i Tatarki, co w ich kulturze było nie do pomyślenia. Z upływem lat wzajemna izolacja się pogłębiała, a małżeństwa mieszane się nie zdarzały³⁰.

Trudno powiedzieć, w jakim stopniu proces ten miał charakter spontaniczny, a na ile stanowił przejaw koniunkturalizmu. Z pewnością nie miały w nim udział miały osoby obdarzone znakomitą wyczuciem sytuacji i zmieniającej się rzeczywistości, jak np. mułła meczetu w Pietropawłowsku Chasan Szamsutdinow. Nie wiadomo do końca, jakiej był narodowości, oficjalna wersja głosiła, że jego ojciec należał do kazachskiej biedoty, choć po jego śmierci Szamsutdinow miał sto sztuk bydła. Podobno już wtedy był mułłą i jeździł na studia religijne do Buchary, ale ukończyć miał także kurs lektora marksizmu-leninizmu. W latach 1934–1938 był członkiem rady miejskiej, w 1936 roku – członkiem lokalnej komisji wyborczej w wyborach do rady najwyższej ZSRR, a w 1938 roku został zastępcą jej przewodniczącego. 6 marca 1953 roku, dzień po śmierci Stalina – jak relacjonował pełnomocnikowi Rady – z płaczem „zwrócił się do wiernych zgromadzonych w meczecie [...] z emocjonalną przemową o bolesnej stracie, która dotknęła cały naród radziecki i robotników z całego świata”. Dopasowywanie życiorysów do panującej rzeczywistości przez funkcjonariuszy odrodzonego radzieckiego islamu to osobna kwestia. Momagan Alijew, imam z Kokczetawu, późniejszy zastępca kadiego Kazachskiej SRR, w swojej autobiografii, napisanej w latach 60., opisał, że uniknął prześladowań i aresztowania dzięki swojemu „pochodzeniu klasowemu”³¹.

²⁸ Na ten temat: *Wajnachy i impierskaja vlast': problema Czeczni i Inguszetii wo wnutriennoj politike Rossii i SSSR (naczało XIX – sieriedina XX w.)*, ried. F. Benvenuti, P.I. Polian, W.I. Szeremeta, Moskwa 2010, s. 642–649.

²⁹ GARF, f. 6991, op. 3, d. 394, *Informacja Pełnomocnika Rady ds. Kultów Religijnych na obwód kokczetawski Kazachskiej SRR, 09.01.1947*, l. 13. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020).

³⁰ GARF, f. 6991, op. 3, d. 399, *Rada ds. Kultów Religijnych przy Radzie Ministrów ZSRS, Informacja okresowa Pełnomocników Rady na Kazachską SRS na obwód północnokazachstański, 15.04.1948*, l. 181. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020).

³¹ A.J. Frank, *Gulag Miracles...*, s. 74 i n.

Abstrahując jednak od personaliów, niewątpliwie nadanie sankcji religijnej sowieckiemu wysiłkowi zbrojnemu miało poważne konsekwencje społeczno-religijne: modlitwa za poległych żołnierzy czy zbieranie datków na sieroty bądź inwalidów stawały się zarówno manifestacją uczuć do radzieckiej ojczyzny, jak i obrzędem albo dobrym uczynkiem religijnym. To działało też w drugą stronę. Bo z kolei charyzma frontownika sprawiła, że na przykład w 1949 roku imamem meczetu w Semipałatyńsku, jedyne działającego nieprzerwanie od czasów carskich, został dwukrotnie ranny uczestnik wielkiej wojny ojczyźnianej. Inna rzecz to źródła tej charyzmy. Wiadomo bowiem, że na front poszło wielu *iszanów* i *chodźów*, a wokół tego rodziły się liczne opowieści o ich cudownym ocaleniu. Czyż nie była to zresztą w ogóle epoka cudownych ocalań? Sama wojna niosła za sobą potężną falę cudowności: wszak samo przeżycie i powrót z frontu do domu były już cudem. Frontownicy wracali obdarzeni charyzmą i pewną mocą. Tak to musiało być odbierane przez wielu ludzi w latach powojennych. Nie może dziwić więc, że w 1953 roku w jednym z kołchozów obwodu pałłodarskiego weteran wielkiej wojny ojczyźnianej i *gieroj truda*, mechanik traktorowy Żandarbek Iszan z rodu *chodźów* dokonał cudu, uruchamiając modlitwą traktor podczas burzy śnieżnej³².

Drugą stroną ustępstw na rzecz „oficjalnego islamu” miejscowych były brutalne deportacje do Kazachstanu i innych republik Azji Środkowej narodów muzułmańskich z Kaukazu: Karaczajów, Bałkarów, Czeczenów, Inguszy, Turków meschetyńskich, Adżarów i Hemszynów, a także Tatarów krymskich, pod zarzutem rzekomej kolaboracji z Niemcami. Stanowiło to w jakiejś mierze reakcję na nazistowską propagandę „wyzwalania islamu” na północnym Kaukazie³³. W ten sposób islam w północnym Kazachstanie zyskał z pewnością inne, bardziej niepokorne oblicze –

³² GARF, f. 6991, op. 3, d. 10, l. 61–73; ibidem, d. 29, l. 81–86, 91–103, 107–108, 113; ibidem, d. 30, l. 197–203, 210–212, 229, 231, 237; ibidem, d. 23, l. 4–7; ibidem, d. 20, l. 106, 108, 109, 133–136; ibidem, d. 339, l. 15, 17, 20–24, 175, 177–181, 188; ibidem, d. 397, l. 2–3, 6–8, 11, 23; ibidem, d. 3, l. 44; ibidem, d. 348, l. 49–50; ibidem, d. 360, l. 5–6, 18–19; ibidem, d. 374, l. 16–17; ibidem, d. 405, l. 27; ibidem, d. 393, l. 12–14; ibidem, d. 394, l. 13; d. 398, l. 18–19; ibidem, d. 350, l. 212; ibidem, d. 401, l. 95, 99–100, 181–182; ibidem, d. 406, l. 84; ibidem, d. 407, l. 115. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020); A.J. Frank, *Gulag Miracles...*, s. 103–109, 115 i n.; U. Bigozhin, *Shrine, State, and Sacred Lineage in Post-Soviet Kazakhstan*, Bloomington 2017, s. 91–92, 94. *Chodźowie* (kaz. *koża*) należeli do kazachskiej arystokracji „białej kości” (*ak sujak*) jako rzekomi potomkowie czterech kalifów prawowiernych – por. I.W. Jerofiejewa, *Rodosłownyje kazachskich chanow i koża XVIII–XIX ww. (istoria, istoriografija, istoczniki)*, Ałmaty 2003, s. 22–26.

³³ J.O. Pohl, *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*, Westport 1999, s. 79–92, 109–118; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1994, s. 106–133, 146–163; J. Burds, *‘The Soviet War against Fifth Columnists’: the Case of Chechya, 1942–1944*, „Journal of Contemporary History” 2007, vol. 42, no. 2, s. 267–314; D. Motadel, *Islam and Nazi Germany’s War...*, s. 140–150.

za sprawą specyficznych form sufickiej religijności deportowanych w 1944 roku Czechenów i Inguszy. Wśród deportowanych górali z Kaukazu dominowały początkowo dwa bractwa (*tarikaty*): *nakszbandiija* i *kadirijja* (tu przede wszystkim nauki XIX-wiecznego szejka Kunty Hadżiego Kiszyjewa). Przed wysiedleniem liczyły one łącznie ok. 20 tys. adeptów (*miurydów*). Bractwa aktywnie brały udział w pogrzebach, organizowały wspólne studiowanie Koranu, starały się pozyskiwać nowych adeptów, a także odprawiały *zikr* – czyli wzywanie imion Bożych w mistycznym tańcu kołowym. Ważnymi ośrodkami religijnymi kaukaskiego sufizmu były Atbasar, Krasnaja Poliana, Timofiejewka, Bestiube, Nowo-Georgijewka i Prieobrażenka. Choć sowieckie organy represji surowo karały kaukaskich przesiedleńców za „tworzenie sekciarskich grup”, pozostawały one dla władz słabo uchwytnie i niezwykle hermetyczne, rozwijając się dalej w podziemiu. Na przełomie 1944 i 1945 roku MSW Kazachskiej SRR donosiło o „agitacji” prowadzonej przez trzech mułłów w rejonie szczucińskim obwodu kokczetańskiego, którzy mieli zniechęcać ludzi do pracy i rozbudzać nadzieje na rychły powrót z zesłania. W obwodzie kustanajskim wśród Inguszy miała działać w podobnym duchu „antyradziecka grupa” pod przewodnictwem mułły i jego syna. Władze starały się wynajdować potencjalnych współpracowników wśród liderów religijnych i „oderwać ich od reakcyjnie nastawionej części duchowieństwa”. W tym celu pod koniec 1946 roku ewidencją NKWD-MSW objętych zostało 1003 mułłów i innych autorytetów religijnych spośród prawie 700 tys. kaukaskich i krymskich muzułmanów deportowanych do republik środkowoazjatyckich. Z tej grupy udało się zidentyfikować 170 „nastrojonych patriotycznie”, którzy jakoby odwołując się do fragmentów Koranu, starali się „uzdrowić nastroje polityczne” wiernych, za co w nagrodę mieli zostać skierowani jako brygadziści do łżejszych prac. Niezależnie od wiarygodności tych informacji wśród kaukaskich autorytetów religijnych dawała się zaobserwować od połowy 1946 roku tendencja do propagowania wśród swoich społeczności postaw bardziej koncyliacyjnych, zorientowanych na adaptację w nowych warunkach, a nie kontestowanie ich. Wynikało to jednak nie tyle z inspirowanego przez NKWD kolaboracjonizmu, ile z troski o przetrwanie współplemieńców. Podczas wygnania wśród zesłańców pojawili się też dwaj nowi liderzy religijni – Szejk Bagautdin Denis Arsanow i Uwejs Wis Hadży Dżagijew, a wokół nich powstały nowe ruchy religijne nazywane potocznie *arsanowcami* i *biłoszapocznikami*. Ruchy te, w odróżnieniu od tradycyjnych bractw, koncentrowały myśli wiernych właśnie nie na powrocie do kaukaskiej ojczyzny, lecz na pozostaniu, adaptacji i wytrwaniu w tradycyjnych wartościach, ale unikając konfrontacji z władzami sowieckimi. O ile początkowo o Arsanowie wyrażano się pozytywnie – miał on od wiosny 1945 roku jeździć pod kierunkiem MSW po miejscach osiedlenia deportowanych, by przekonywać

mułłów i inne autorytety religijne, by „dołożyli wszelkich wysiłków” i wsparli proces adaptacji wiernych na nowych miejscach – o tyle z czasem ta optyka się zmieniła. Dwie sprawy agenturalne założone przez obwodowe zarządy Ministerstwa Bezpieczeństwa Państwowego (MGB) dla Kazachskiej SRR w 1952 roku o kryptoniach „Uparci” i „Fanatycy” miały właśnie za zadanie przeciwdziałać wpływom autorytetów religijnych wśród czeczeńsko-inguskich deportowanych i ich obronie tradycyjnych wartości. Na przełomie 1956 i 1957 roku większość Czeczenów i Inguszy powróciła na Kaukaz, ale część pozostała właśnie ze względów religijnych. Po śmierci Dżagijewa jego grób w Krasnej Polanie zyskał status miejsca świętego i stał się celem pielgrzymek wśród kazachstańskich Czeczenów i Inguszy, stanowiąc przez długie lata kolejną praktykę religijną „podziemnego” islamu. Praktykowane przez Czeczenów i Inguszy sufickie formy kultu poza tym, że były nielegalne (niezarejestrowane), były w myśl *fatw* (orzeczeń) Duchowego Zarządu Muzułmanów Azji Środkowej i Kazachstanu także „niezgodne z szariatem”. W 1977 roku dagestański kadi z Machaczkały Achmad Dakajew na polecenie Rady ds. Religii przeprowadził wraz z imamem meczetu w Ałma-Acie kontrolę religijnych praktyk mieszkańców wsi Piotrowki w obwodzie celinogradzkim (rejon bałkaszyński), a w raporcie stwierdzał:

czeczeńscy wyznawcy z sekty św. pamięci szejka Wishadzi, zwani przez ludzi bieloszapocznikami, naruszają ustawodawstwo radzieckie i prawo szariatu: 1) zabraniają młodzieży uczyć się w szkołach, 2) wydają za mąż niepełnoletnie dziewczynki bez ich zgody, często za mężczyzn starszych wiekiem, 3) praktykują wielożenstwo (choć to wbrew szariatowi), 4) przyciągają kobiety i dzieci, żeby odprawiały zikr, biją wtedy w bębny, grają muzykę, a kobiety i dzieci wpadają w ekstazę³⁴.

Kadi odbył z mieszkańcami rozmowy wychowawcze, a gdy po trzech miesiącach przyjechał powtórnie w ramach ewaluacji ich rezultatów, napisał w sprawozdaniu, że członkowie bractwa podzielili się na dwie grupy – „tradycjonalistów” wiernych „dawnyemu przeżytkom” (*pierežitkom proszłogo*) i „reformatorów”, którzy zrezygnowali z niektórych „szkodliwych obyczajów” (*otkazalis' ot niekotorych wriednych adatow*)³⁵.

³⁴ Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020).

³⁵ M. Pohl, „It Cannot Be That Our Graves Will Be Here”: *Chechen and Ingush Deportees in Kazakhstan, 1944–1957*, „Journal of Genocide Research” 2002, vol. 4, no. 3, s. 401–430; A.S. Musagalijewa, R.M. Musabekowa, U.M. Sandybajewa, *Siewiernyj Kazachstan kak region političeskich riepriessij i dieportacii narodow SSSR*, Astana 2017, s. 189–192. Szejk Kunta-Hadži Kiszyjew zabraniał prowadzenia wojny, dokonywania krwawej zemsty, picia alkoholu i palenia tytoniu, nakazywał też

Na pozór pod względem instytucjonalnym zdobycze powojennego ożywienia religijnego nie wyglądały może imponująco. 1 stycznia 1957 roku na terenie Kazachskiej SRR działało 25 zarejestrowanych meczetów, średnio po dwa na obwód. Na północy republiki był to najczęściej jeden meczet w mieście stołecznym – tak było w obwodzie akmolińskim, zachodniokazachstańskim, kokczetańskim, pawłodarskim i północnokazachstańskim. Po dwa meczety działały w obwodzie aktiubińskim i karagandyjskim, a w semipałatyńskim – trzy. Ale była sfera, gdzie zdobycze ożywienia religijnego końca wojny okazały się o wiele bardziej imponujące: cmentarze. I to nie powinno dziwić. Jak zwracają uwagę niektórzy badacze, władze sowieckie, nawet w momencie szczytu antyreligijnej kampanii, nie wypracowały żadnej strategii uderzenia w sferę funeralną, w efekcie czego nawet „jak nie można było chodzić po mułach”, ludzie po cichu modlili się nad grobami. Te praktyki w oczywisty sposób zyskały nową sankcję i znaczenie wraz z narodzinami kultu poległych żołnierzy Armii Czerwonej. W lipcu 1972 roku pełnomocnik Rady na obwód celinogradzki (dawny akmoliński) tak charakteryzował sytuację pod tym względem na swoim terenie:

Do niedawna wiele cmentarzy w obwodzie celinogradzkim pozostawało w rękach organizacji religijnych i duchowieństwa. Dbały one o dobrostan cmentarzy i porządek chowania zmarłych. Przy czym cmentarze zorganizowane były zgodnie z zasadami religii: prawosławnej, muzułmańskiej, żydowskiej itp. Później powstały cmentarze świeckie. I za wyjątkiem tych świeckich duchowni zabraniali chować zmarłych w obrzędzie świeckim, niereligijnym. [...] Na bramach cmentarnych umieszczono symbole religijne – krzyże i półksiężycy. A Rada Ministrów Kazachskiej SRR dwukrotnie w 1965 i 1967 roku przyjmowała postanowienie o cmentarzach. [...] Tymczasem w niektórych miejscowościach [...] dalej działali niezarejestrowani przedstawiciele muzułmańskiego duchowieństwa [...]. Miejscowe rady słabo radzą sobie z ograniczaniem ich bezprawnej działalności. [...] W 1971 roku na terenie obwodu ponad połowa [...] pochówków odbyła się zgodnie z obrzędem religijnym. Wśród pochowanych zgodnie z nakazami islamu są i komuniści, i kom-

pokorę wobec władz. W jego naukach ekstatyczna mistyka mieszała się ze społeczną wrażliwością i troską o najbiedniejszych. Por. W.Ch. Akajew, *Szejch Kunta-Chadži*, Grozny 1994; A. Bennigsen, *The Qādiriyyah (Kunta Haji) Tariqah in North East Caucasus, 1850–1987*, „Islamic Culture” 1988, vol. 62, no. 2–3, s. 63–78; B. Babadżanow, M.B. Ołkott, *SADUM...*, s. 70 i n.; GARF f. R-6991, op. 6, d. 1355, l. 1–6. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020); *Wajnachi i impierskaja vlast’...*, s. 696–699, 709–710, 770–774, 791–792, 804–805.

somolcy. Przy tym trafiają się pogrzeby radzieckie w formie, ale religijne w treści³⁶.

Były to wszystko – rzecz by można – zdobycze roku 1944, których już władze sowieckie nie zdołały odebrać.

Czy wobec tego rok 1944 można uznać za przełomowy dla radzieckiego islamu, choćby w warstwie symbolicznej? Zdecydowanie tak. Oczywiście represje sowieckie nie wyrugowały całkowicie religii z krajobrazu społeczno-kulturowego Kazachskiej SRR przed 22 czerwca 1941 roku, a Duchowe Zarządy jedynie reaktywowano, a nie tworzono od zera, niemniej jednak dokonał się powrót islamu do sfery publicznej. Co prawda, w ograniczonym zakresie, ale za to z niepodważalną legitymizacją – zrośnięcie się niektórych jego praktyk z kultem wielkiej wojny ojczyźnianej sprawiało, że nie można już było dowolnie atakować tradycji religijnej, ryzykowało się bowiem uderzeniem w nowe sowieckie *sacrum*. Grupy wykluczone z udziału w sowieckim kulcie wojny, jak np. Czeczeni, Inguśsi i inne narodowości kaukaskie deportowane jako „zdradcy ojczyzny”, były pozbawione tej potężnej legitymizacji i skazane na funkcjonowanie w religijnym podziemiu.

Bibliografia

- Abashin S., *A Prayer for Rain: Practicising Being Soviet and Muslim*, „Journal of Islamic Studies” 2014, vol. 25, no. 2, s. 178–200.
- Achmadullin W.A., *Diejatielnost’ organow gosudarstwiennogo uprawlenija SSSR i rukowoditelej duchownych uprawlenij musulman po sozdaniju wsiesojuznogo musulmanskogo centra*, „Własť” 2015, t. 8, s. 155–158.
- Akajew W.Ch., *Szejjch Kunta-Chadži*, Grozny 1994.
- Ałpyspajewa G.A., Żuman G., *Islamskij diskurs w gosudarstwiennno-kofessional’noj politiki sowjetskoj własći w Kazachstanie w 1920–1930-je gg.*, „Wiestnik Jewrazijskogo nacjonal’nogo uniwersitieta imenii L.N. Gumiliowa. Serija Istoriceskije nauki. Filosofija. Religiiowiedienije” 2022, № 1 (138), s. 7–24.

³⁶ GARF, f. 6991, op. 3, d. 132, l. 30; ibidem, d. 470, l. 103–106. Cyt. za: *Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi/> (dostęp: 25.02.2020); P.S. Szablej, *Staryje musul’manskie kładbiszczsja siewiernogo i central’nogo Kazachstana: miesta pamjati i scenarii adaptacji k izmienienijam wtorej połowiny XIX – naczala XXI ww.*, w: *Kommemoratiwnyje praktiki kak instrument kontrurowanija obszczestwiennogo soznania*, ried. J. Miedieubajew, Astana 2023, s. 138–160.

- Anderson J., *Islam in the Soviet Archives: a Research Note*, „Central Asian Survey” 1994, vol. 13, no. 3, s. 383–394.
- Babadżanow B., *O fetvach SADUM protiv ‘nieislamskich’ obyczajew*, w: *Islam na postsowieckim prostranstwie: wzgľad iznutri*, ried. A. Małaszenko, M.B. Ołkott, Moskwa 2001, s. 65–78.
- Babadżanow B., Ołkott M.B., *SADUM*, w: *Islam na tierritorii bywszej Rossijskoj impierii, Encikłopiediczeskij słowar’*, t. 4, Moskwa 2003, s. 69–72.
- Bartuzi W., *Islam w Kazachstanie*, w: Ośrodek Studiów Wschodnich, *Islam na obszarze postradzieckim*, Warszawa 2003, s. 11–16.
- Bennigsen A., *The Qādiriyah (Kunta Haji) Tariqah in North East Caucasus, 1850–1987*, „Islamic Culture” 1988, vol. 62, no. 2–3, s. 63–78.
- Bielakowa N.A., *Gosudarstwiennaja włas’ i religioznyje instituty v poslewojennom SSSR: rossijskie prawowyje tradicii i nowyje ideologiczeskie ustanowki*, „Wiesticznik SpbGU” 2012, ser. 2, t. 4, s. 207–210.
- Bigozhin U., *Shrine, State, and Sacred Lineage in Post-Soviet Kazakhstan*, Bloomington 2017.
- Blauvelt T.K., *Military Mobilisation and National Identity in the Soviet Union*, „War and Society” 2003, vol. 21, no. 1, s. 41–62.
- Burds J., *The Soviet War against “Fifth Columnists”: the Case of Chechnya, 1942–1944*, „Journal of Contemporary History” 2007, vol. 42, no. 2, s. 267–314.
- Carmack R.J., *Kazakhstan in World War II: Mobilization and Ethnicity in the Soviet Empire*, Lawrence (Kansas) 2019.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1994.
- CK WKP(b) i nacjonalnyj wopros. Kn. 2, 1933–1946, ried. Ł.S. Gatagow et al., Moskwa 2009.
- Dżandosowa Z.A., *Kazachstan*, w: *Islam na tierritorii bywszej Rossijskoj impierii, Encikłopiediczeskij słowar’*, t. 3, Moskwa 2001, s. 47–52.
- Eden J., *A Soviet Jihad against Hitler: Ishan Babakhan Calls Central Asian Muslims to War*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 2016, vol. 59, s. 237–264.
- Evans S., *The Churches in the U.S.S.R.*, London 1943.
- Feferman K., *Between “Non-Russian Nationalities” and Muslim Identity: Perceptions and Self-Perceptions of Soviet Central Asian Soldiers in the Red Army (1941–45)*, w: *Combatants of Muslim Origin in European Armies in the Twentieth Century. Far from Jihad*, eds. X. Bougarel, R. Branche, C. Drieu, London 2017, s. 121–136.
- Frank A.J., *Gulag Miracles. Sufis and Stalinist Repression in Kazakhstan*, Wien 2019.
- Frank A.J., Usmanov M.U., *Materials for the Islamic History of Semipalatinsk: Two Manuscripts by Ahmad Walī al-Qazānī and Qurbān alī Khālidi*, Berlin 2001.
- Froese P., *Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed?*, „Journal for the Scientific Study of Religion” 2004, vol. 43, no. 1, s. 35–50.
- Gusiewa Ju.N., *Mracznoje echo ‘Diela CDUM’: ‘Ciep’ Korana’ i riepressii protiv musulmanskoj elity SSSR (1940 god)*, „Nowyj istoriczeskij wiestnik” 2017, № 52, 2, s. 85–102.
- Hagen G., *German Heralds of Holy War: Orientalists and Applied Oriental Studies*, „Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East” 2004, vol. 24, issue 2, s. 145–162.
- Hoffmann J., *Die Ostlegionen 1941–1943. Turkotartaren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer*, Freiburg 1976.
- Huhn U., *Stimmen aus Jerusalem. Die Macht der Gerüchte und die religiöse Renaissance in der Sowjetunion, 1941–1948*, „Journal of Modern European History” 2012, vol. 10, no. 3, s. 341–361.

- Istorija Kazachskoj SSR s drevniejszych wriemion do naszych dnjej, ried. M. Abdykałykow, A. Pan-kratowa, Alma-Ata 1943.
- Iz istorii katoliczeskoj wiery i cerkwi w Kazachstanie, ried. L.A. Burgart, Ust'-Kamienogorsk 2012.
- Jerofiejewa I.W., Rodosłownyje kazachskich chanow i koża XVIII–XIX ww. (istoria, istoriografija, istocz-niki), Ałmaty 2003.
- Junusowa A.W. et al., 225 liet Centralnomu Duchownomu Uprawleniu Musułman Rossi. Istoriceskije oczerki, Ufa 2013.
- Karmyszewa B.Ch., Zemledielczeskaja obriadowost' u Kazachow, w: *Drewnije obriady, wierowania i kulty narodow Sredniej Azii*, ried. W.N. Basiłow, Moskwa 1986, s. 47–70.
- Keller S., *To Moscow, not Mecca: The Soviet Campaign Against Islam in Central Asia, 1917–1941*, Westport–London 2001.
- Kemper M., *From 1917 to 1937: The Mufti, the Turkologist, and Stalin's Terror*, „Die Welt des Islams” 2017, vol. 57, s. 162–197.
- Kojgeldijew M.K., *Stalinizm i iepriessii w Kazachstanie 1920–1940-ch godow*, Ałmaty 2009.
- Koop V., *Hitler's Muslime: Die Geschichte einer unheiligen Allianz*, Berlin 2012.
- Mémoire sur la situation des organisations religieuses en U.R.S.S., leur attitude par rapport au projet de nouvelle Constitution, le travail de la Commission des Celtes du Comité executif central (TsIK) de l'U.R.S.S. et la pratique d'application de la législation les cultes religieux*, „Revue d'études compa-ratives Est-Ouest” 1993, n° 3–4, s. 63–106.
- Motadel D., *Islam and Nazi Germany's War*, Cambridge (Mass.)–London 2014.
- Muchetdinow D.W. et al., *Patrioticheskie obraszczenija rukowoditielej sowietskich musulman k je-dinowiercam w gody Wielikoj Otieczestwiennoj wojny*, „Minbar. Islamic Studies” 2020, vol. 13, no. 2, s. 307–329.
- Muminov A., *From Revived Tradition to Innovation: Kolkhoz Islam in the Southern Kazakhstan Re-gion and Religious Leadership: The Cases of Zharti Töbe and Oranghay since the 1950s.*, w: *Allah's Kolkhozes: Migration, De-Stalinisation, Privatisation, and the New Muslim Congregations in the Soviet Realm (1950s–2000s)*, eds. Ch. Noack, S.A. Dudoignon, Berlin–Boston 2020, s. 307–366.
- Musagilijewa A.S., Musabekowa R.M., Sandybajewa U.M., *Siewiernyj Kazachstan kak region politi-czeskich repressii i deportacij narodow SSSR*, Astana 2017.
- Narody Kazachstana. Encyklopediczeskij spravocznik*, ried. G. Anes et al., Ałmaty 2003.
- Nurtazina N., *Great Famine of 1931–1933 in Kazakhstan: A Contemporary's Reminiscences*, „Acta Slavica Iaponica” 2011, t. 32, s. 105–129.
- Odinow M.I., Koczetowa A.S., *Konfessionalnaja politika w Sowietском Sojuzie w gody Wielikoj Otie-czestwiennoj wojny 1941–1945 gg.*, Moskwa 2014.
- Peris D., „God Is Now on Our Side”: *The Religious Revival on Unoccupied Soviet Territory during World War II*, „Kritika: Explorations in Russian & Eurasian History” 2000, vol. 1, no. 1, s. 97–118.
- Pohl J.O., *Ethnic Cleansing in the USSR, 1937–1949*, Westport 1999.
- Pohl M., „It Cannot Be that Our Graves Will Be Here”: *The Survival of Chechen and Ingush Deportees in Kazakhstan, 1944–1957*, „Journal of Genocide Research” 2002, vol. 4, no. 3, s. 401–430.
- Pospelovsky D., *A History of Soviet Atheism in Theory and Practice, and the True Believer*, New York 1987.
- Religiozniye obiedninienija Sewiero-Kazachstanskoj oblasti: istorija i sowriemennost'.* Informacjonno-analiticeskij spravocznik, ried. J.F. Trofimow et al., Pietropawłowsk 2016.
- Rohozński J., *Święci, biczownicy i czerwoni chanowie. Przemiany religijności muzulmańskiej w radziec-kim i poradzieckim Azerbejdżanie*, Wrocław 2005.

- Rohoziński J., *Pionierzy w stepie? Kazachstańscy Polacy jako element sowieckiego projektu modernizacyjnego*, Warszawa 2021.
- Roj J., *Islam v Sowietском Союзе после второй мировой войны*, w: *Islam w Jewwrazii*, ried. M.W. Jordan, Moskwa 2001, s. 157–169.
- Russian Perspectives on Islam*, <https://islamperspectives.org/rpi> (dostęp: 25.02.2020).
- Sartori P., *Of Saints, Shrines, and Tractors: Untangling the Meaning of Islam in Soviet Central Asia*, „Journal of Islamic Studies” 2019, vol. 30, no. 3, s. 367–405.
- Sartori P., Babajanov B., *Being Soviet, Muslim, Modernist, and Fundamentalist in 1950s Central Asia*, „Journal of the Economic and Social History of the Orient” 2019, vol. 62, s. 108–165.
- Shapoval Y., Lipina T., Bekbolat A., *Ulemy w gody stalinsko-bolszewistkich repressij w Kazachstanie: na primierie sud’by Galiaskara Ajtchożina*, „Wiesticznik KazNU, Serija Religiiowiedienije” 2023, № 35, 3, s. 16–27.
- Slavic-Eurasian Research Center, Hokkaido University*, <http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/index-e.html> (dostęp: 8.09.2020).
- Szablej P.S., *Staryje musul’manskiye kladbiszcza siewiernogo i central’nogo Kazachstana: miasta pamjati i scenarii adaptacji k izmienienijam wtorej połowiny XIX – naczala XXI ww.*, w: *Kommemoratiwnyje praktiki kak instrument kontruirowanija obszczestwiennogo soznanija*, ried. J. Miedieubajew, Astana 2023, s. 138–160.
- Tabuldienow A.N., *Dieportacii i ewakuacija nasielenija w Siewiernyj Kazachstan (1937–1956 gg.)*, Kostanaj 2015.
- Tasar M.E., *Islamically Informed Soviet Patriotism in Postwar Kyrgyzstan*, „Cahiers du monde russe” 2011, vol. 52, № 2–3, s. 387–404.
- Tasar E.M., *Soviet and Muslim: The Institutionalization of Islam In Central Asia, 1943–1991*, New York 2018.
- Trigg J., *Hitler’s Jihadis: Muslim Volunteers of the Waffen-SS*, Stroud 2012.
- Wainachi i impierskaja vlast’: problema Czeczni i Inguszetii wo wnutrenniej politieke Rossii i SSSR (naczala XIX–sieriedina XX wieka), ried. W.A. Kozłow et al., Moskwa 2011.
- Zhanbosinova A., *The Evolution of Soviet State and Religion Interrelation (1920s–early 1950s)*, „Byłyje Gody” 2013, vol. 28, № 2, s. 51–56.

Jerzy Rohoziński

„Miłość do Ojczyzny to część religii”
Rok 1944 i narodziny radzieckiego islamu:
przypadek Kazachskiej SRR

Streszczenie

Przedmiotem artykułu jest religijne odrodzenie islamu w sowieckim Kazachstanie pod koniec II wojny światowej i tuż po niej. Odrodzenie to rozumiane jest jako obłożony licznymi ograniczeniami powrót praktyk religijnych do przestrzeni publicznej, cechujący się dążeniami wspólnot religijnych do

oficjalnej rejestracji. Bazę źródłową stanowią raporty obwodowych pełnomocników sowieckiej Rady ds. Kultów Religijnych. W Kazachstanie można było zaobserwować dwa typy odrodzenia: pierwszy dokonał się na fali patriotycznego wzmożenia wielkiej wojny ojczyźnianej; impulsem dla drugiego była zaś tragedia deportacji i konieczność adaptacji w nowych warunkach. Pierwszy typ charakteryzował się adaptacją do systemu sowieckiego i przenikaniem się elementów religijnych z sowiecką mitologią wojenną. Z kolei drugi typ oznaczał długie lata funkcjonowania w religijnym podziemiu, nieuznawanym przez państwowe struktury religijne.

Słowa kluczowe: wielka wojna ojczyźniana, Duchowy Zarząd Muzułmanów Azji Środkowej i Kazachstanu, odrodzenie islamu, „narody ukarane”, deportacje